

Розвиток психологічних ідей в арабомовних країнах в період Середньовіччя.

Загальний розквіт східної культури в VIII – XII ст. пов'язаний із об'єднанням східних народів в єдину величезну державу – Арабський халіфат і подальшим зростанням міст, розвитком торгівлі і сільського господарства. У цей період інтенсивно розвиваються медицина, філософія, природознавство, психологія. Ідейним джерелом розквіту науки на Сході служили досягнення античної культури, які набули широкого поширення серед арабських народів. Особливої популярності набули праці Платона, Арістотеля і Галена.

Вищим авторитетом арабської філософії і психології X-XII ст. був найбільший учений, придворний лікар з Бухари *Ібн Сіна (Авіценна, 980-1037)*. Авіценна – це перш за все дослідник природи, прибічник дослідного пізнання світу. Свої філософські уявлення Авіценна прагнув пов'язати з ученням Арістотеля, тобто він намагався зрозуміти навколишню дійсність і природу психічного під кутом зору основних принципів арістотелівського учення.

Вихідними положеннями в психологічних поглядах Авіценни були уявлення Арістотеля про матерію і форму. Душа трактувалася як форма тіла, без якої останнє руйнується. У людини душа існує й виявляється у трьох властивостях – рослинних, тваринних і розумних.

Хоча в Авіценні є багато спільного з ідеями Арістотеля, проте система філософсько-психологічних поглядів арабського лікаря не була прямою копією вчення древнього філософа. Ідеї Арістотеля коментувалися Авіценною з урахуванням сучасних йому успіхів і досягнень медицини та інших дослідних наук. Авіценна розходився з Арістотелем у питанні про локалізацію психічних функцій. У цій частині Авіценна більшою мірою йде за Галеном. Авіценна подібно Галену відносив рослинні властивості до печінки. Емоційні стани

локалізувалися в ділянці серця. Власне психічні процеси локалізуються в головному мозку.

Фізіологічні механізми психічних функцій описувалися Авіценною також за схемою Галена. Анатомо-фізіологічну основу і тілесну залежність мають майже всі функції душі, включаючи розум чуттєвого рівня або образне мислення.

Проте, окрім образного мислення, людині властиві чисті розумні акти, самостійні і незалежні від тіла. Чистий або родовий розум має справу з універсаліями, тобто, з найбільш загальними поняттями. Чистий розум не має тілесної основи. Він ніде не локалізований та існував до появи людини в бозі.

Стрижень учення Авіценни складає його **психофізіологія**. Психофізіології Авіценни характерні дві особливості. Перша полягає в тому, що майже всі життєві акти від рослинних до образного мислення ставилися ним у залежність від тілесних змін, що відбуваються в різних системах організму. Своєрідність іншої важливої особливості, яка витікає з першої, полягає в тому, що Авіценна намагався розглядати якості властивих самому тілу не лише рослинні основи організму, але і твариноподібні, до яких належали відчуття, сприйняття, афекти, спонукання і рухи. Це означає, що ділянка чутливості виходила з-під контролю форми, і на ці психічні феномени поширювалися загальні закони природи.

Отже, подібно до інших явищ природи вони можуть вивчатися об'єктивними прийомами, схожими з тими, які застосовуються в природничих науках, тобто дослідним шляхом. Саме в Авіценни ми вперше зустрічаємося з початком дослідницького, експериментального проникнення у світ психічних явищ.

У найбільш розвиненому вигляді в Авіценни представлена **психофізіологія чутливості й емоцій**. Лікарем виділялося п'ять основних видів відчуттів – зір, слух, нюх, смак і дотик. До всіх органів відчуття підходять нервові закінчення,

по яких рухаються пароподібні елементи, що послуговують матеріальним носієм чутливості.

Усі відчуття характеризуються трьома основними ознаками: тілесним тоном, інтенсивністю і тривалістю. Авіценною було відзначено, що вибір тих або інших об'єктів людиною залежить не лише від відчуттів і сприйняття самих по собі, але і від емоційного переживання, яким супроводжуються тілесні образи. Інтенсивність, як одна з головних характеристик відчуттів, розкривається у взаємовідношенні різних видів чутливості і їх впливу один на одного. Якщо, наприклад, яке-небудь одне з відчуттів передусє сильному подразнику, то наступне відчуття сприймається людиною як менш яскраве і виразне. Тривалість психічних актів вперше була визначена експериментально.

Досліди Авіценни були пов'язані з вивченням ефекту змішування кольорів, для чого ним був спеціально створений розфарбований в різні кольори диск. Під час його обертання з різною швидкістю було встановлено, що при низькій швидкості кольори сприймаються окремо один від одного, тоді як при збільшенні швидкості відбувається змішування кольорів.

Від відчуттів, як сил зовнішніх, Авіценна переходить до аналізу сил внутрішніх, названих ним внутрішнім відчуттям. До цих внутрішніх сил відносилися узагальнені відчуття і уява, пам'ять, яка зберігає і відновлює силу і чуттєвий розум або образне мислення. Всі ці складові загального внутрішнього проростають з відчуттів.

Пам'ять, уява, чуттєвий розум – всі вони є психічними актами тваринного рівня. До цього ж рівня відносяться також спонукальні і афективні стани, що перебувають у тісному зв'язку з чуттєвими образами. Афектам Авіценна надавав особливого значення, розглядаючи їх як сили, які оживляють душевне життя людини і що визначають його реальні дії і вчинки. Подібно до пізнавальних

процесів, афекти знаходяться у повній залежності від тіла. В той же час, перебуваючи в залежності від тіла, емоції, у свою чергу, можуть робити зворотний вплив, викликаючи в організмі відомі тілесні зміни. Авіценна вважав за можливе через дію на афективну сферу управляти вчинками і діяльністю людини в цілому, формувати її «натуру».

Особлива роль в розвитку «натури» людини належить соціальному оточенню, оскільки характер взаємостосунків людини з іншими людьми накладає відбиток на зміст і загальний стан її відчуттів. А набір відчуттів і їх співвідношення зумовлює врешті поведінку людини, її загальний духовний і фізичний стан. Торкаючись питання взаємозв'язку душевних переживань і тілесних змін, Авіценна вперше цю проблему експериментально перевінив. З ім'ям Авіценни пов'язують перші спроби визначення по вегетативним змінам, а саме частоті пульсу, душевних причин тілесного виснаження людей. Підкреслюючи в цілому значення психофізіо-логічного вчення Авіценни, можна стверджувати, що воно було найвагомішим після Галена вчення, яке з одного боку відобразило успіхи розвитку природо-знавства того періоду, а з іншого – вплинуло на розвиток психологічної і природничонаукової думки в Європі Нового часу.

Характеристика арабської середньовічної психології виявилася б далеко не повною без згадки про двох інших видатних арабських учених середньовіччя **Ібн аль-Хайсама** або **Альгазена** (965-1038) й **Ібн Рушда**, відомого під ім'ям **Аверроеса** (1126-1198).

Альгазену належить заслуга у висуненні нової точки зору на механізм відчуттів і сприйняття, зокрема механізму побудови зорового образу. Альгазен вперше, спираючись на експеримент, показав, що око є найточніший оптичний прилад, що причиною виникнення чуттєвого образу є не виділення, як передбачали греки, а закони віддзеркалення і заломлення світла. Але одні оптичні закони не

вичерпують усіх необхідних умов побудови чуттєвого зображення, бо лише з їх допомогою було важко пояснити, наприклад, такий факт як відношення образу до зовнішнього предмету. Альгазен, цілком відмовившись від гіпотези виділень, прийняв як другу додаткову умову формування чуттєвого враження участь в безпосередньому акті сприйняття розумових актів. Саме розумова діяльність, яка, на думку Альгазена, зазвичай не усвідомлюється людиною, дозволяє сприймати форму і натуральний об'єм предмета, знаходити в сприйнятих об'єктах їх схожість і відмінність. Забігаючи наперед, відзначимо, що з аналогічною теорією про внутрішні чинники сприйняття, названою вченням про «несвідомий висновок», виступить у другій половині XIX ст. Г.Гельмгольц.

Окрім оптичних функцій ока, Альгазеном було вивчено і виявлено багато інших властивостей і механізмів зорового сприйняття. До їх числа слід віднести особливості бінокулярного зору, феномени контрасту і змішування кольорів, м'язові рухи очей і ін. Нове у фізіологічну оптику було внесено і Аверроесом, який встановив, що чутливим апаратом ока є не кришталік, а сітчаста оболонка.

Дослідження в області фізичної оптики, які розпочали арабські учені і були продовжені в середньовіччі Р.Беконом, закладали фундамент майбутньої психофізіології органів чуття. За цими дослідженнями стояли вирішальні зрушення теоретико-методологічного характеру. Мова йшла про те, що якщо око розглядати як оптичний прилад, то це веде за собою нове розуміння природи психічних процесів і, зокрема, зорових відчуттів і сприймань. Пояснення процесу побудови психічного зображення в термінах оптики означало поширення фізичних законів на психічні явища. В цьому відношенні досягнення арабських мислителів сприяли подоланню теологічної інтерпретації психіки, з якою виступив свого часу Арістотель. Вони стали передумовами для того, що вже в Новий час утвердився фізико-механічний спосіб інтерпретації психіки тварин і людини.

Томізм. На початку XIII ст. ідеї арабських мислителів починають проникати до Європи. На Сході ж у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки припиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться із вченням Арістотеля. Першим, хто спробував осмислити учення Арістотеля в традиціях богословського догматизму, був **Фома** (Tomos) **Аквінський** (1225 – 1274 рр.). Теологічне вчення, висунуте Фомаю Аквінським, а згодом назване його ім'ям – томізмом, отримало в релігійних колах широке визнання і поширення. Воно оцінювалося церквою як «достеменне», а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до святих.

Питання про те, як співвіднести дане Арістотелем біологічне трактування природи душі з уявленням про неї як безсмертної і богоподібної суті, мало принципове значення для католицької церкви. Для того, щоб усунути протиріччя між природничонауковими поглядами Арістотеля і релігійною доктриною, Ф. Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Згідно цієї теорії вважалось, що є два види істин, що відповідно належать двом протилежним світам – матеріального і надприродного. Перші істини, що стосувалися природних явищ, досягалися на основі досвіду і розуму. Істини другого виду, що належать до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті лише за допомогою віри і прозріння. Знання, що отримуються з цих двох принципово різних джерел, також поділялися Альбертом Великим в дві самостійні галузі – філософія, предметом якої повинні стати істини розуму, і теологія, змістом якої стали б істини прозріння.

Для Ф. Аквінського не було байдужим питання про те, в якому взаємовідношенні повинні перебувати названі дві галузі знання. Ним була висунута ідея гармонії віри і розуму, причому вирішальне значення зберігалось за вірою.

Початком усьому, на думку Ф. Аквінського, служить бог, який є щонайпершою, продукуючою субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною в самостійну суть, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного і органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил – рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил розрізняється одна від одної ступенем близькості або віддаленості до бога або до тіла.

Стосовно рівня відчуттів і сприйняття, Ф. Аквінський багато в чому йде за Арістотелем. Ним виділялося вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід чуттєвої властивості з потенційної в актуальну. В результаті актуалізації сил чуттєва душа набирає «вигляду» предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприйняття відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і відмінностях, тобто вони пов'язані з поодинокими випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню в інтелігібельні види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація загальних для ряду конкретних сприймань ознак. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де відбувається перехід від збірного образу (уяви) до понятійного мислення. Відчуття і сприйняття, уява і образне мислення – всі вони є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту – акту пізнання.

Іншою формою діяльності душі є акт, який повідомляє душу про продуковані нею дії і спричинені цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт

самопізнання або спілкування душі самої з собою, з метою усвідомлення своєї надприродності, унікальної сутності.

Для того, щоб наочніше підкреслити зміни, вироблені Ф. Аквінським в ученні Арістотеля, є сенс зіставити деякі вихідні, справжні положення Арістотеля з їх богословською інтерпретацією Ф. Аквінського. Так якщо в Арістотеля була проголошена і обґрунтована теза про невіддільність форми від матерії, душі від тіла, то у Ф. Аквінського форма трактується як безтілесна субстанціональна суть, а душа як незалежна від тіла сила. У вченні Арістотеля рослинні, тваринні і розумні здібності описуються як різні форми організації живих істот і тому виступають як етапи розвитку і еволюції душі. У теологічній системі Ф. Аквінського рослинні чуттєві сили і розумні представлені як встановлені богом статичні рівні душі, що розрізняються мірою близькості до бога. Арістотелем обґрунтовується принцип біологічної доцільності психічних функцій, Ф. Аквінським – внутрішнє, властиве самій душі цілепокладання або інтенція.